

Xankishi MƏMMƏDOV

ADPU-nun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının doktorantı

E-mail: kankishimamedov_53@mail.ru

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2024.4.71>

AZƏRBAYCAN ATALAR SÖZLƏRİ VƏ MƏSƏLLƏRİNİN "ÇOXYARPAQ" VƏ YA "ÇOXÇARPAZ QAFİYƏ" FORMULLARI, ONLARIN FUNKSIONAL SEMANTİKASI

Açar sözlər: Folklor, Azərbaycan atalar sözləri və məsəlləri, Türk atalar sözləri və məsəlləri, qoşayarpaq, çoxyarpaq.

Summary

Khankishi Mammadov

Formulas of Azerbaijan proverbs and sayings "chohyarpag" or "chohcharpaz kafiye"

This paper for the first time considers the artistic qualities of the poetic structure of Azerbaijani and Turkish proverbs "chokhyarpag" or "chokcharpaz kafiye", not found in any other source. It is noted that the term "chokhyarpag proverbs" is first used in literature by the author of these lines (H.M.). Distinguished by its fluidity and peculiar musicality, chokhyarpag is one of the most complex forms of poetry, based on parallel multiple rhymes. Such combinations and terms are maintained from beginning to end. It is therefore impossible to be seduced by such examples without first knowing the subtleties of the language, the richness of its vocabulary. "Chokhyarpag" proverbs can be divided into different groups: 1) "two-yarpag" (often called "goshayarpag") proverbs, 2) three-yarpag proverbs, 3) four-yarpag proverbs, 5) fifth-yarpag proverbs, etc. The number of cross rhymes in "two-yarpag" poems is two, in "three-yarpag" three, in "four-yarpag" four, in "five-yarpag" five, in "six-yarpag" six and so on. Sometimes the terms "inner verse" and "cross-rhyme" are used instead of "goshayarpag". This form of poetry can be found in works of Ashug Rajab, who lived in Derbent region in XIX century and is known as Kor Ashug, Ashug Alesker, Husein Javan, Molla Jum, Shamil Dalidag and other masters. And "chokhyarpag" verses can be found only in the works of Shamil Dalidag. The proverb "chokhyarpag" is abundant in Azerbaijani and Turkish folklore, especially "two-yarpag" and "three-yarpag". No doubt, it testifies to the richness of our ancient ancestors' thinking, beauty of their spiritual and artistic taste, depth of their poetic thinking, national public consciousness and psychology of the Turkic nation in general. Therefore it is very important to study their semantic nature. In this context we do not consider it necessary to prove the topicality of the problem.

Key words: folklore, Azerbaijani proverbs and sayings, Turkish proverbs and sayings, two-yarpag, three-yarpag.

Резюме

Ханкиши Мамедов

Формулы Азербайджанских и турецких пословиц и поговорок «чохйарпаг» или «чохчарпаз кафийе»

В данной работе впервые рассматриваются художественные качества поэтической структуры Азербайджанских и Турецких пословиц «чохйарпаг» или «чохчарпаз кафийе», не встречающиеся ни в одном источнике. Отмечается, что термин «пословицы чохйарпаг» впервые используется в литературе автором этих строк (Х.М.). Отличающийся плавностью и особой музыкальностью, «чохйарпаг» — одна из самых сложных форм поэзии, основанная на параллельных многократных рифмах. Такие сочетания и условия сохраняются от начала

до конца. Поэтому невозможно соблазнить такими примерами, не зная прежде всего тонкостей языка, богатства его лексики. «Чохйарпаг» пословицы можно разделить на разные группы: 1) "двухйарпаг" (часто называемые «гошайарпаг») пословицы, 2) трехйарпаг пословицы, 3) четырехйарпаг пословицы, 5) пятыйарпаг пословицы и т.п. Число перекрестных рифм в «двухйарпаг» стихотворениях – два, в «трехйарпаг» – три, в «четырёхйарпаг» – четыре, в «пятыйарпаг» – пять, в «шестийарпаг» – шесть и так далее. Иногда вместо выражение «гошайарпаг» используются термины «внутренний стих» и «перекрестная рифма». Такую форму поэзии можно найти в творчестве Ашуга Раджаба живших в Дербентском крае в XIX веке и известных как Кор Ашуг, Ашуга Алескера, Гусейна Джавана, Моллы Джума, Шамиля Далидага и других мастеров. А «чохйарпаг» стихи можно найти только в творчестве Шамиля Далидага. Пословицы «чохйарпаг» достаточно как в Азербайджанском, так и в Турецком фольклоре, особенно «двухйарпаг» и «трехйарпаг». Безусловно, это свидетельствует о богатстве мыслительного поля наших древних предков, красоте их духовного и художественного вкуса, глубине поэтического мышления, национального общественного сознания и психологии тюркской нации в целом. По этому очень важно изучить их смысловую природу. В связи с этим не считаем необходимым доказывать актуальность проблемы.

Ключевые слова: фольклор, азербайджанские пословицы и поговорки, турецкие пословицы и поговорки, двухйарпаг, трехйарпаг.

Giriş: Ədəbiyyatda "qoşayarpaq" şeir nümunələrinə – "qoşayarpaq qoşma", "qoşayarpaq təcni", "qoşayarpaq gəraylı", "qoşayarpaq divani", "qoşayarpaq müxəmməs" və s. rast gəlinmə də, "çoxyarpaq" şeirlərə Şamil Dəlidağın yaradıcılığından başqa heç bir şair və ya aşığın yaradıcılığında rast gəlinmir. "Çoxyarpaq atalar sözləri" termini isə ilk dəfə olaraq bu sətirin müəllifi (X.M.) tərəfindən işlədilir.

Tədqiqatçılar "qoşmanın mürəkkəb şəkillərindən biri olan "qoşayarpaq" haqqında qeyd edirlər ki, belə qoşmalar əvvəldən axıra kimi paralel qoşa qafiyələr üzərində qurulur, axıcılığı və xüsusi musiqililiyi ilə seçilir. Belə qoşmaları hər şeydən əvvəl dilin incəliklərinə, onun lüğət tərkibinin zənginliyinə yaxından bələd olmadan yaratmaq mümkün deyil (2, s. 32). M.Qasımlı və M.Allahmanlı qeyd edirlər ki, bəzən "daxili beyt", "çarpaz qafiyə" terminləri də işlədilir (5, s. 143). Bu səbəbdən "qoşayarpaq" şeirlərə yalnız ustad sənətkarların yaradıcılığında rast gəlinir. Molla Cumanın yaradıcılığından bir qoşayarpaq qoşmaya diqqət edək:

Bir zülfü **ənbərə**, qaşı **peykərə**,
 Bir gözü **xumara** canım peşkəşdir.
 Bir yanaq **əhmərə**, üzü **qəmərə**,
 Bir dişi **gövhərə** canım peşkəşdir.

Bir ləbi **sükkərə**, dili **şəkkərə**,
 Bir sinə **mərmərə**, bəxti **əxtərə**,
 Bir qəddi **ər-ərə**, təzə **nübkərə**,
 Bir belə **dilbərə** canım peşkəşdir.

Bir ismi **əzbərə**, əndamı **tərə**,
 Bir cavan **bəşərə**, gözəl **düxtərə**,
 Bir eşqi **əxkərə**, çox **zülmkərə**,
 Cumayam, **aşkara** canım peşkəşdir (5, s. 144-145).

Göründüyü kimi qoşayarpaq şeirlərdə misralar, beytlər, bəndlər bir-biri ilə öz aralarında çarpaz qafiyələnir. Başqa sözlə, birinci bəndin ikinci misrasındakı "xumara" sözü birinci bəndin dördüncü misrasındakı "gövhərə" sözü ilə və bu qafiyələr növbəti bəndlərin sonuncu misralarındakı "dərbərə" və "aşkara" sözləri ilə qafiyələnir. Eləcə də birinci bəndin birinci misrasında "ənbərə" ilə "peykərə", üçüncü misrada "əhmərə" ilə "qəmərə", ikinci bənddə "sükkərə" ilə "şəkkərə" və onlar da "mərmərə", "əxtərə", "ər-ərə" və "nübəkərə" ilə qafiyələnib. Bu şərtlərin üçüncü bənddə də gözlənildiyini görmək çətin deyil. Qoşayarpaq şeirlərin əsas xüsusiyyəti əsasən qeyd etdiklərimizdir. Belə şeir formasına XIX əsrdə Dərbənd tərəflərdə yaşamış və Kor aşiq adı ilə tanınmış Aşiq Rəcəbin, Aşiq Ələsgərin, Hüseyn Cavanın, Molla Cümanın, Şamil Dəlidağın və digər ustad sənətkarların yaradıcılığında rast gəlirik. "Çoxyarpaq" şeirlərə isə qeyd etdiyimiz kimi yalnız Şamil Dəlidağın yaradıcılığında rast gəlirik. Məsələn, dördyarpaq qoşmanın iki bəndinə diqqət edək:

**Gəl, sözü ləl gözəl, məndən üzmə əl,
Olma xar, ver qərar, ol həmkar, simsar.
Dəcəl, şətəl əməl, yaradar xələl,
Ol vəfadar, naçar qəlb zar-zar ağlar.**

**Xülya, rəya, riya yaratmaz ziya,
Var maya, ol qaya, soya ol həya.
Yet haraya, haya, dön çaya, taya,
Yar, bu rəftar, ilqar, eldə olar car (7, s. 150).**

Bu şeirdə də birinci bəndin birinci misrasında "gəl", "ləl", "gözəl" və "əl" sözləri öz aralarında çarpaz qafiyələnir və belə qafiyələrin sayı dördə bərabərdir. İkinci misrada "xar", "qərar", "həmkar" və "simsar" sözləri qafiyələnir və bu şərtə bütün misra və bəndlərdə əməl olunur. "Üçyarpaq" şeirlərdə belə qafiyələrin sayı üçə, "beşyarpaq" şeirlərdə beşə, "altıyarpaq" şeirlərdə isə altıya bərabər olur. Əlbəttə, "üçyarpaq" şeirlər yazmaq asan olsa da, beşyarpaq, altıyarpaq şeirlər də yazmaq olar, amma bu iş bir qədər zəhmət tələb edir. Güman edirəm ki, bu sahədə də qələmimi sınağa ulu Tanrı kömək olacaq.

Bəs görəsən, "çoxyarpaq" başqa folklor nümunələrinə də aiddirmi? Məsələn, atalar sözlərinə və s. Axı "hazır verilmiş şeir" kimi səciyyələndirilən atalar sözlərinin çoxu qısa şeir parçalarıdır. Bu barədə mərhum folklorşünas Paşa Əfəndiyev yazır: "Atalar sözü və məsəllərin əksər hissəsi nəzm şəklindədir. Bunlar müxtəlif hecalı gözəl, təsirli, bədii cəhətdən kamil parçalardır. Başqa sözlə şeir nümunələridir (3, s. 142). Onu da qeyd edək ki, ritmik quruluşu çox zaman şeir formasında olan atalar sözlərində ikiqat mürəkkəb təqtinin hər iki növünə: yamb (vurğusu ikinci hecada olan ikihecalı şeir vəznə) – Abır **harda**, çörək **orda**; Oğul **beldən**, kömək **eldən** və xorey (vurğusu birinci hecada olan ikihecalı şeir təqtisi) – rast gəlinir. Əlbəttə, üçqat mürəkkəb təqtiyə də rast gəlinir: daktıl, anfibraxi,

anapest. Amma ən çox üçqat mürəkkəb təqtinin ikiqat mürəkkəb təqti ilə kombinasiyasına, yəni, yamb ilə anapestin birləşməsinə rast gəlinməsinin şahidi oluruq.

Araşdırmalarımız göstərir ki, kəlamlar gülşəninə bənzəyən Azərbaycan və Türk atalar sözlərində xalqımızın zəngin mənəvi dünyasının böyüklüyündən və təfəkküründən xəbər verən "çoxyarpaq"lar kifayət qədərdir. Təbii ki, bu da qədim ulularımızın təfəkkür oblastının zənginliyindən, onların nə qədər ruhlu, bədii zövqlərinin gözəlliyindən, ümumən türk millətinin poetik düşüncəsinin, milli ictimai şüur və psixologiyasının dərinliyindən bizə xəbər verir. Burada "kəlamlar" sözünü də təsadüfə yerə işlətmədik. Bu barədə M.Dal yazır ki, "Atalar sözü haqqında bu anlayışla biz razılaşmalıyıq ki, o, düzülüb-qoşulur, qəlbədən qeyri-iradi olaraq qopan səda və ya haray kimi şəraitin zəruriyyətindən doğur; bu bir yerə, bir nidağa cəmlənmiş bütöv kəamlardır" (9, s. 13). Ekspressivliyinə və emosionallıq keyfiyyətlərinə görə özünəməxsus xüsusiyyətləri olan və adi leksik vahiddən daha çox obrazlılıq, yüksək ifadəlilik vasitəsi kimi dəyərləndirilən bu nümunələrin semantik təbiətinin tədqiq edilməsi isə çox vacibdir. Zənnimizcə, bu ulularımızın ruhuna dərin hörmət və ehtiram əlaməti olmaqla bərabər, həm də folklorun tarixini öyrənmək, eləcə də dilimizin gözəlliyinin və dilimizdə yaranan mənəvi xəzinənin qorunması baxımından maraqlı olduğu kimi, həm də vacibdir. Bu baxımdan, problemin aktuallığını sübut etməyə zənnimizcə ehtiyac yoxdur. Bu yazıda ilk dəfə olaraq heç bir mənbədə rast gəlinməyən "çoxyarpaq" Azərbaycan və Türk atalar sözlərinin poetik strukturunun bədii keyfiyyətlərindən bəhs edilir.

Hazır verilmiş əsərə bənzədilən atalar sözləri və məsəllərin struktur poetikasından söhbət açarkən prof. R.Qafarlı qeyd edir ki, ingilis filoloqu C.B.Milner atalar sözlərinin struktur təhlil təbiətini açmağa cəhd göstərərək diqqətini mənanın deyil, formanın üzərinə yönəldir ki, bu da atalar sözləri və məsəllərin Milnerin təklif etdiyi struktur əsasında modelləşdirilməsinin mümkünlüyü qənaətinə gəlir (4, s. 204-205). Onu da qeyd edək ki, Milner atalar sözlərinin struktur baxımından on altı qrupda qruplaşdırdığını göstərir və onları da dörd əsas hissədə cəmləşdirir. Ümumiyyətlə, zəngin semantik-üslubi xüsusiyyətlərə malik olan Azərbaycan və Türk atalar sözü və məsəllərin poetikada öz həyatı var. Müəyyən kompozisiya xüsusiyyətlərinə və bədii-poetik struktura malik olan bu janrın potensial imkanları və daxili semantikasi çox genişdir, onlarda adi danışiq, məişət-ünsiyyət funksiyasından fərqli olaraq çox sirli mətləblər, o cümlədən, atalar sözü və məsəllərin poetik strukturunun elementləri hesab edilən ahəngdarlıq, melodiya, daxili qafiyə, estetik zövq və s. gizlənir. Görkəmli folklorşünas Ramazan Qafarlı qeyd edir ki, "struktur poetikasında daha çox daxili qanunauyğunluqları axtarmağa cəhd edirlər, lakin, çox hallarda labirintə düşüb oradan çıxıb bilmirlər. Görəsən, biz necə, bu bataqlıqdan üzüb ağ çıxıb biləcəyikmi?"

Məlumdur ki, struktur baxımından atalar sözlərini "əski və yeni, ümumi və xüsusi" (9, s. 14) və s. bu kimi qruplara ayırırlar. Atalar sözlərinin mövcud təsnifatındakı bu qruplara aşağıda qeyd edilən qrupları da əlavə etmək biz tərəfdən tək-

lif edilir. Bu qrup "çoxyarpaq" atalar sözlərini əhatə edən qrupdur. Beləliklə, "çoxyarpaq" atalar sözlərini aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. İkiyarpaq və ya qoşayarpaq atalar sözləri;
2. Üçyarpaq atalar sözləri;
3. Dördyarpaq atalar sözləri;
4. Beşyarpaq atalar sözləri və s.

Azərbaycan folklorunda ikiyarpaq və ya qoşayarpaq atalar sözləri yetərinədir. Çarpaz qafiyələr qara hərflərlə göstərilmişdir. Bəzi nümunələrə diqqət edək (1):

Ac əlinə düşəni **yeyər**, tox ağzına gələni **deyər**;
Abır istəsən çox **demə**, sağlıq istəsən çox **yemə**;
Adam adamdır, olmasa da **pulu**, heyvan heyvandır, atlas olsa da **çulu**
Adam altdan **söz**, qazan altdan **köz**;
Adam var, **gözdən** qızar, adam var, **sözdən** qızar;
Adam var ki, adamların **naxşıdır**, adam var ki, heyvan ondan **yaxşıdır**;
Adamı adam eyləyən **paradı**, parasız adamın yüzü **qaradı**;
Adamın yerə **baxanından**, suyun lal **axanından**;
Ağıl sözün **gövhəri**, söz ağılın **cövhəri**;
Ağırlıq qızıl **qala**, yüngüllük başa **bəla**
Ağlama **ölü** üçün, ağla **dəlü** üçün;
Ağrılarda **göz** ağrısı, hər kişinin **öz** ağrısı;
Axtaran **tapar**, yoğuran **yapar**;
Aclığında eldən **yeyər**, toxluğunda eldən **deyər**;
Alçaq yerdə yatma, **sel** aparar, hündür yerdə yatma, **yel** aparar;
Aləmin malı **mülkü**, Qəmbərin yırtıq **kürkü**;
Allah verəndə **verər**, əbləh qayğıdan **ölər**;
Allah **yedirər**, bəndə **itirər**;
Allahdan **buyrux**, ağzıma **quyrux**;
Alma arvad **malını**, gündə pozar **halını**;
Baba **vardan** ver, olmasa **hardan** ver;
Baba, baba **dedilər**, var-yoxunu **yedilər**;
Babadan **hikmət** – nəvədən **xidmət**;
Bablı **babı** ilə, atlası **qabı** ilə;
Bablı **babı** ilə, su **qullabı** ilə;
Bağa baxarsan **bağ** olar, baxmazsan **dağ** olar;
Bağda ərik **badam** oldu, gədalar **adam** oldu;
Bağında gül var ikən – **gül** üzünə, bağında gül qurtardı – **kül** üzünə;
Baxdın yarın **yar** deyil, tərgin qılmaq **ar** deyil;
Bal **barmaxda**, yağ **dırnaxda**;
Balalı ev **bazardı**, balasız ev **məzardı**;
Balçının var **bal tası**, odunçunun **baltası**;
Balığın **dərisi**, toyuğun **gerisi**;

Baqqal, **qəssab** – hər ikisi bir **hesab**;
Baş yoldaşı **yoxdur**, aş yoldaşı **çoxdur**;
Başı baş edən – **ayaq**, ayağı ayaq edən – **dayaq**;
Başı **hində**, ağılı **gendə**;
Başını eyləmə **daz**, hər daz bir taledə **olmaz**;
Batman qara **daşdan**, yaxşılıq iki **başdan**;
Bazar **quruldu**, hesab **duruldu**.
Türk folklorunda da "qoşayarpaq" atalar sözləri yetərincədir (8):
Ağlama **ölü** için, ağla **deli** için;
Akıllı neyler **balı**, akılsız neyler **malı**;
Akın **adı**, karanın **tadı**;
Alçak yerde yatma **sel** alır, yüksek yerde yatma **yel** alır;
Allah **bana**, ben de **sana**;
Analı kuzu, **kınalı** kuzu;
Anasına bak **kızını** al, kenarına bak **bezini** al;
Anlayana sivri sinek **sazdır**, anlamayana davul zurna **azdır**;
Attan **indi**, eşeğe **bindi**;
Ay doğar **gediğindən**, insan utansın **dediğindən**;
Ayağını sıcak, başını **serin**, az ye, düşünme **derin**;
Ayranı yok **icmeye**, gümüş köprü ister **geçmeye**;
Az söyle, **söz** söyle;
Az veren **candan** verir, çok veren **maldan** verir;
Babasını kuduz **dalmış**, oğlunu yılan **yalamış**;
Bacak kadar **boyu** var, türlü türlü **huyu** var;
Bağdat gibi **diyar** olmaz, ana gibi **yar** olmaz;
Balık **tavada**, tavşan **ovada**;
Baskısız tahtayı **yel** alır, yel almazsa **sel** alır;
Ben çekeyim **cefayı**, eller sürsün **sefayı**;
Ben ölürsem **büyük** kıyamət, karı ölürse **küçük** kıyamət!
Beyazın **adı**, esmerin **tadı**;
Çaldık **kesmedi**, dürttük **geçmedi**;
Çamura **bastım**, çalıya **astım**;
Çamuru **karnında**, çiçeği **burnunda**;
Çektirmeyi gördüm **imrendim**, içine girdim **iğrendim**;
Çeneye **kuvvet**, keseye **bereket**;
Çingeneden **çoban** olmaz, yahudiden **pehlivan** olmaz;
Çocuğum yok **ağlayacak**, çorbam yok **taşacak**;
Çok eli **işte** gör, az eli **aşta** gör;
Çok **hareket** - çok **bereket**;
Dalı budağı **sende**, kökü **bende**;
Darısı **başına**, fenası **yaşına**;

Deli neyler **halı**, akıllı neyler **malı**;
Delik **büyük**, yama **küçük**;
Derdin yoksa **söylen**, borcun yoksa **evlen**;
Develer gelir **Mardin'den**, bak neler çıkar **ardından**;
Dilin cermi **küçük**, cürmü **büyük**;
Dipsiz **tencere**, camsız **pencere**;
Doluya koydum **almadı**, boşa koydum **dolmadı**.
İndi isə Azərbaycan "üçyarpaq atalar sözlərinə" aid nümunələrə diqqət edək.
Çarpaz qafiyələr qara hərflərlə göstərilmişdir:
Aftan olsun, **oftan** olsun, **təki** oğlana **qaftan** olsun;
Ağ ərik, sarı **ərik**, **dərərək**, **görərək**;
Arvat var, göydə uçan **durnadı**, arvat var, yerdə bitən **balbadı**, arvat var,
ala eşşəkdən **yorğadı**;
Ağa-ağa girdi **bağa**, bir quş tutdu, o da **qurbağa**;
Aparanda **el** aparar, **yel** aparar, **sel** aparar;
Arvad aldın bir **bəla**, ondan oldu bir **bala**, bəladı **bəla**;
Atdım göyə **findığı**, nəyimə lazım nə **qaldığı**, nə **sındığı**;
Bağ alma, **bağlanarsan**, dağ alma, **dağlanarsan**, qoyun al, **yağlanarsan**;
Baş kəsənin, **yaş** kəsənin, **daş** kəsənin axırı olmaz;
Birə min **demış**, bir-bir **vermiş**, yenə bazar **pozulmamış**;
Böylə qəm, böylə **kədər**, böylə **gələr**, böylə **gedər**;
Çoban **itini**, igid **atını**, axmax kişi **arvadını** tərifləyər;
Daş **daşa**, dırnaq **daşa**, siz **savaşa**, biz **tamaşa**;
Dərdi **çəkər dərdəcər**, eybi **çəkər eybəcər**;
Elin gücü, **yelin** gücü, **selin** gücü güclü olar;
Eşəgün **dışını**, kosa'nın **yaşını**, Allahın **işini** yenə Allahdan qeyri kimsə bilməz;
Ey **fələk**, batmanı eylədin **çərək**, hamıya verdin qovun, qarpız, mənə verdin
yelpənək;
Gələndə **el** götürər, **yel** götürər, **sel** götürər;
Eyib kim eylər, **eybəcər**, soğanı kim **yeyər**, **dərdəcər**;
Əkəndə yox, **biçəndə** yox, **yeyəndə** ortağ qardaş;
Əlində **ələk**, belində **lələk**, belə gəlinə belə də **gərək**;
Gamış ola, **qamış** ola, **otdanmamış** ola?!
Geyinərsən **adın** olar, yeyərsən **dadın** olar, yeməzsən **yadın** olar;
Gəlin bir il **aya**, bir il **göyə**, bir il də **öyə** baxar;
Gətirəndə: - **el** gətirər, **yel** gətirər, **sel** gətirər, aparanda: - **el** aparar, **yel**
aparar, **sel** aparar;
Gülmə **gülünc** olana, aşı **linc** olana, gülürsən gülginən qulağı **dinc** olana;
Haynan gələn **huynan** gedər, selnən gələn **suynan** gedər;
Hər nə yedin **dadındı**, hər nə verdin **adındı**, hər nə qalsa **yadındı**, oğluna
qalsa yad qızı ilə yeyəcək, qızına qalsa yad oğlu ilə;

Xatun kişilər üç nəsnədən çökər: bir oğlan **toğurmaqdan**, bir geyəsi **yumaqdan**, biri un **yoğurmaqdan**;

İş **əldən**, söz **dildən**, oğul **beldən** gəlməsə faydası yox;

Kimi **əkər**, kimi **biçər**, kimi qazanar, kimi **yeyər**;

Köç **köçər**, it **hürər**, ikisi də mənzilə birgə **yətər**;

Yaxşı arvad pis kişini **ər** eylər, ortababı şir ürəhli **nər** eylər, yaxşı əri dillərdə **əzbər** eylər;

Türk folklorunda rast gəldiyimiz "üçyarpaq atalar sözləri"nə aid nümunələr:

Aç koyma **hırsız** olur, çox söylemə **yüzsüz** olur, çox dəgme **arsız** olur;

Allah verirse **el** getirir, **sel** getirir, **yel** getirir.

Ağustos'tan sonra ekilen **darıdan**, bal vermeyen **arıdan**, sabah erkeğindən sonra kalkan **karıdan** hayır gelmez!

Armudu **sapıyla**, üzümü **çöpüyle**, pekmezi **küpüyle**;

Allı yelek, pullu **yelek**, **gömlək** yok canfes neye **gerek**?

At alırsan **yazın**, deve alırsan **güzün**, avrat alırsan gezin ha **gezin**;

Bir evde iki **kız**, biri **çuvaldız**, biri **biz**;

Buyurmadan tutan **evlat**, gün doğmadan kalkan **avrat**, deh demeden yürüyən **at**;

Besledik büyüttük **danayı**, şimdi tanımaz oldu **anayı**, **babayı**;

Biri **yer**, biri **bakar**, kıyamət ondan **kopar**;

Kaz **kazla**, daz **dazla**, kel tavuk **kelhorozla**;

Varsa **pulun**, herkes **kulun**; yoksa pulun, dardır **yolun**;

Yaman komşu, yaman **avrat**, yaman **at**; birinden göç, birin boşa, birin **sat**.

Azərbaycan folklorundan "dördyarpaq atalar sözləri"nə aid nümunələr:

Alma arvadın **dulunı**, dalıynan gələr **qulunı**, satar soyar **pulunı**, ayrı qoyar **malını**;

Dərdi kim **çəkər - kəməcər**, söyüşü kim **deyər - eybəcər**;

İşin düşdü sarıq **baş**a, başın dəyər daşdan **daşa**, yapışgınen əyri **xışa**, get o **baş**a, gəl bu **baş**a.

Türk folklorunda rast gəldiyimiz "dördyarpaq atalar sözləri"nə aid nümunə:

Erken kalkmayan **avrat**, söz dinlemeyen **evlat**, mahmuzla gitmeyen **at**, kapında varsa kaldır **at**.

Azərbaycan folklorundan beşyarpaq atalar sözlərinə nümunə:

Avrat darda **qaydadı**, **haydadı**, **huydadı**, **vaydadı**, **toydadı**.

Çoxyarpaq atalar sözlərində də "əvvəl-axır" və ya "hərflər üstə" nümunələr kifayət qədərdir. "A" və "B" hərfləri ilə başlayıb "a" və "b" hərfləri ilə bitən

Azərbaycan qoşayarpaq atalar sözlərinə bir neçə misal:

Abır harda, çörək orda;

Ağa-ağa girdi bağa, bir quş tutdu, o da qurbağa;

Ağa gətirər navala, xanım tökər çuvala;

Ağırılıq qızıl qala, yüngüllük başa bəla;

Ağızı buladın harama – kəşkülü doldur qalama;
 Allah mənə, mən də sənə;
 Allah verməz quluna, qalar vuruna-vuruna;
 Alplar birlə uruşma, begler birle turuşma;
 Arvad aldın bir bəla, ondan oldu bir bala, bələdi bəla;
 Arvadın biri – əla, ikisi – bəla;
 Arvat qohumu ocax başında, kişi qohumu çaxçax başında;
 Aşığı toyda, molları vayda;
 Aşna-aşna, çıxdı ocaq başına;
 At qaçarda, quş uçarda;
 Baqqal, qəssab – hər ikisi bir hesab.
 Təkcə "A" hərfi ilə başlayıb "a" hərfi ilə bitən bir neçə Türk qoşayarpaq

atalar sözləri:

Aba vakti **yaba**, yaba vakti **aba**;
 Acar tazı **çullu** da **belli** olur, çulsuz da;
 Acemi nalbant gibi kâh **nalına** vurur, kâh **mihına**;
 Ada **bana**, adayım **sana**;
 Akar suya **inanma**, eloğluna **dayanma**;
 Aklına geleni **işleme**, her ağacı **taşlama**;
 Akşama karşı **gitme**, tana karşı **yatma**;
Ana, yürekten **yana**;
 Anadan olur **daya**, hamurdan olur **maya**;
 Arayan **Mevlasını** da bulur, **belasını** da;
 Arka gerektir **arka**, ya utana ya **korka**;
 Arpa **samanıyla**, kömür **dumanıyla**;
 Arslan **postunda**, gönül **dostunda**;
 Ata **binersen** Allah'ı, attan **inersen** atı unutma;
 Atalar çıkarayım der **tahta**, döner dolanır gelir **bahta**;
 Ağalık **vermekle**, yiğitlik **vurmakla**;
 Ağırılık altın **kale**, hafiflik başa **bela**;
Az yaşa, **uz yaşa**, akıbet gelecek **baş**;
 Azan **Mevla'sını** da bulur, **belasını** da.

Çoxyarpaq atalar sözləri və məsəllərini hecalarının sayına görə aşağıdakı qruplara bölmək olar: 1) dörd hecalı 2) altı hecalı, 3) səkkiz hecalı, 4) on hecalı, 5) on iki hecalı, 6) on dörd hecalı, 7) on altı hecalı, 8) on səkkiz hecalı, 9) iyirmi hecalı, 10) iyirmi iki hecalı, 11) iyirmi dörd hecalı, 12) iyirmi altı hecalı, 13) iyirmi səkkiz hecalı, 14) otuz hecalı, 15) otuz iki hecalı və 16) daha çox hecalı. Qeyd edək ki, Sədnik Paşa Pirsultanlı atalar sözləri və məsəlləri poetik strukturuna görə azhecalı, çoxhecalı və qeyri-bərabər hecalı olmaqla üç qrupa bölmüşdür. Bizim təqdim etdiyimiz bölgü isə ilk dəfə olaraq burada öz əksini tapır. Aşağıda bəzi nümunələr verilmişdir:

Dörd (2+2=4) hecalı – Ya **düz**, ya **üz**; Yüz **ölç**, bir **biç**; Kor, **kor**, gör, **gör**;
Altı (3+3=6) hecalı – **Qız** yükü, **duz** yükü; **Duz** çörək, **düz** çörək; Bu
meydan, bu **şeytan**;

Səkkiz (4+4=8) hecalı – **Aydan** arı, **sudan** duru; **Dadı** sənin, **adı** mənim;
Qız ağacı, **qoz** ağacı;

On (5+5=10) hecalı – Alim **qələmlə**, tacir **sələmlə**; Azacıq **aşım**, ağrımaz
başım; Axşam **axura**, gündüz **naxıra**;

On iki (6+6=12) hecalı – Açarım **sandığı**, tökərəm **pambığı**; Bir ayağı
burda, bir ayağı **gorda**; Arvad var, ev **yıxar**, arvad var, ev **yığar**;

On dörd (7+7=14) hecalı – Artıq tamah **baş yarar**, artıq tikə **diş qırar**;
Aranda **tutdan** oldum, dağda **qurutdan** oldum; Ayda, ildə bir **namaz**, onu da
şeytan **qoymaz**;

On altı (8+8=16) hecalı – Adam var ki, **gözdən** qızar, adam var ki, **sözdən**
qızar; Bağ quşu **bağa** yaraşır, dağ quşu **dağa** yaraşır; Qışın çəni qar gətirər, yazın
çəni bar gətirər;

On səkkiz (9+9=18) hecalı – Anasına bax, **qızını** al, qırağına bax, **bezini** al;
Qocaya gedən **quymaq** yeyər, cavana gedən **çomaq** yeyər; **Əli** aşından da elədi,
Vəli aşından da elədi;

İyirmi (10+10=20) hecalı – Analı qızın **özü** böyüyər, anasız qızın **sözü** bö-
yüyər; Çağırılan yerə get, **ərinmə**, çağırılmayan yerdə **görünmə**; Alçaq yerdə yat-
ma, **sel** aparar, hündür yerdə yatma, **yel** aparar;

İyirmi iki (11+11=22) hecalı – Adam var ki, adamların **naxsıdır**, adam var ki,
dindirməsən **yaxsıdır**; İgid odur, atdan düşə, **atlana**, igid odur, hər əzaba **qatlana**;

İyirmi dörd (12+12=24) hecalı – Arvad var ki, arpa əppəyin **aş** eylər, arvad
var ki, buğda əppəyin **daş** eylər; Qanana milçək vızıltısı da **sazdır**, qanmayana
zurna-balaban da **azdır**;

İyirmi altı (13+13=26) hecalı – Analı uşağın ürəyində **yağ** olar, anasız uşa-
ğın ürəyində **dağ** olar; Alanda necəsən, bir alıcı **quş** kimi, verəndə necəsən, dəyir-
manda **daş** kimi;

İyirmi səkkiz (14+14=28) hecalı – Qoyunlu evlər gördüm-qurulu **yaya** bən-
zər, qoyunsuz evlər gördüm-qurumuş **çaya** bənzər; Yaxşılığa yamanlıq – **hər** kişi-
nin işidir, yamanlığa yaxşılıq – **nər** kişinin işidir;

Otuz (15+15=30) hecalı – Arxalıya arxa olma, deməsinlər **yamaqdır**, arxa-
sız arxa ol ki, qoy desinlər **dayaqdır**; Qoyun deyər qarnımı doydur, qara basdır
məni, keçi deyər qarnımı doydur, qora basdır məni;

Otuz iki (16+16=32) hecalı – Gətirəndə **el** gətirər, **yel** gətirər, **sel** gətirər,
itirəndə **el** itirər, **yel** itirər, **sel** itirər; Xanıma xanım dedilər – bir nazlandı, bir
sallandı, gədəyə xanım dedilər – bir hoppandı, bir **tullandı**;

Qeyri-bərabər hecalı – Aşın dadı – **duzdur**, dünyanın dadı – **gözdür**
(6+7=13 hecalı); Ağlama **ölü** üçün, ağla **dəlü** üçün (6+7=13 hecalı); Attan **endi**,

eşşəyə **mind**i (4+5=9 hecalı); Kimi **əkər**, kimi **biçər**, kimi qazanar, kimi **yeyər** (8+9=17 hecalı) və s.

Azərbaycan və Türk çoxyarpaq atalar sözü və məsəllərində bədiilik elə yüksəkdir ki, sanki üslubi nəzarətdən kənarda heç nə qalmamışdır. Bu mənada çoxyarpaq atalar sözü və məsəllərin poetikasından danışarkən assonans və alliterasiyanın yaratdığı ahəngdarlığı qeyd etməmək olmaz. Məsələn, "**Zər** ilə olan, **zor** ilə olmaz", "Yüz **yeyənin** olsun, bir **deyənin** olmasın", "Axır-**axır**, çıxar **paxır**" və s. Ümumiyyətlə, samitlərin alliterasiyasına və saitlərin assonansına bəlkə də bütün məsəllərdə, özü də həm mətn daxilində, həm də sözlərin əvvəlində yaxud sonunda rast gəlinir. Bu mənada alliterasiyanın çoxyarpaq paremilərdə də iki şəkildə özünü göstərməsinin şahidi oluruq: 1) daxili alliterasiya və 2) xarici alliterasiya. Daxili alliterasiya sözarası və ya misralar arasındakı samitlərin təkrarıdır. Məsələn, Axır-axır, çıxar paxır" və s. (heca daxilində "x" samitinin təkrarı). Xarici alliterasiyada isə sətir, bənd və beytlərdə samitlərin təkrarıdır. Məsələn, " İş əldən, söz dildən, oğul beldən gəlməsə faydası yox" və s.

Beləliklə, folklor poetikasının prinsipləri baxımından Azərbaycan və Türk atalar sözlərinin tarixi mənzərəsinin, onun janr səciyyəsinin, bədii-estetik funksiyasının və nəticə etibarilə bu gözəlliyi bizlərə yaşadan millətin bədii söz sərvətinin milli-mənəvi, bədii təfəkkür və tarixi-mədəni düşüncə-sinin möhtəşəmliyinin nə dərəcədə göydən uca, yerdən dərin olduğunun şahidi oluruq. Buradan belə bir nəticə hasil olur ki, atalar sözlərinin daxili semantikasındakı tükənməz zəngin üslubi zənginliklər, qələmə almaq mümkün olmayan əsrarəngiz gözəlliklər gizlənir və onlarda dilimizin obraz yaratma imkanlarının nə qədər geniş olması imkanları aşkarlanır ki, bu da bir-birindən gözəl və gözəlməz bədii-estetik kəşflər, üslubi tapıntılar üçün etibarlı bünövrə, qüdrətli özül rolunu oynayır.

Qeyd edək ki, öz kökləri və tarixi qaynaqları ilə etnomədəni yaddaşımızı çox-çox qədimlərə bağlayan milli-energetik düşüncə sistemimizin ən mühüm şifrəsi və etnokosmik davranış kodu olan bu cür poetik qəliblərə, biçimlərə, çeşidlərə, dilin bu cür mehri-məhəbbətinə heç bir xalqın folklorunda rast gəlinmir (rast gəlinsə belə bu cür hallar təsadüfi hesab edilir). Sözsüz ki, bu da yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ulularımızın təfəkkür oblasının zənginliyindən, onların zəngin ruhundan, bədii zövqündən, gözəlliyindən, millətimizin poetik düşüncəsindən bizə xəbər verir. Onların semantik təbiətinin tədqiq edilməsi isə çox vacibdir. Çünki bu nümunələr insanların yaradıcı fəallığının artırılmasında, onların mədəniyyətinin və bədii təfəkkürünün zənginləşdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu həm də dilimizin gözəlliyini təmin edən ən önəmli vasitələrdən biri kimi qəbul edilə bilər. Qeyd edək ki, müasir düşüncə sistemindən yanaşanda atalar sözlərinin "çoxyarpaq" formulları "dodaqdəyməz atalar sözləri" (7), "əvvəl-axır atalar sözləri", "dildönməz atalar sözləri", "qoşayarpaq atalar sözləri" kimi yeni bir yanaşma modeli olub, ədəbiyyatda ilk dəfə bizim tərəfimizdən işlənir. Bu model sələflərindən fərqli olaraq tamamilə yeni və fərqli bir kimlik dünyamız olmaqla, yaddaşımızın

və düşüncəmizin dərinliklərində gəzdirdiyimiz etnik müdriklik fəlsəfəmiz, milli intellektual və etnopsixoloji varlığımızın stixial-mədəni potensialı olmaqla, həm də ən effektiv didaktik vasitədir. Sözsüz ki, qeyd edilənlər Azərbaycan etnokulturoloji düşüncəmizin sistemli şəkildə öyrənilməsinə, eləcə də gənc nəsillərə təlqin olunmasını tələb edir. Çünki bütün bunlar bir tərəfdən xalqın ruh yaddaşına, keçmişinə və tarixinə olan dərin hörmət və ehtiramla əlaqədardırsa, digər tərəfdən folklorun tədqiqinin nə qədər böyük əhəmiyyət kəsb etməsindən xəbər verir. Bu da bizlərdən mövcud baza üzərində yeni tədqiqatların aparılmasını, olanların bir bütöv kimi ortaya gətirilməsini, xalqın ictimai təcrübəsinin yadda qalan formada ümumiləşdirilməsini, onların qorunmasını, saxlanmasını və bu tarixi dəyərlərin sonrakı nəsillərə çatdırılmasını zaman tələb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Atalar sözləri. Tərtib edən Mətanət Yaqubqızı. Bakı: Nurlan, 2013.
2. Elçin, Quliyev V. Özümüz və sözümüz. Bakı: Azərnəşr, 1993.
3. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2013.
4. Qafarlı R. Mifologiya. 6 cildə. I cild. Mifogenez: rekonstruksiya, struktur, poetika, Bakı, "Elm və Təhsil", 2015. 204-205
5. Qasımlı M, Allahmanlı M. Aşıq şeirinin poetik biçimləri və çeşitləri. Bakı: Elm və təhsil. 2018
6. Memmedov, Kh, Azərbaycan və türkce dudak degmez atasözlerinin işlevsel-anlamsal yapısı. BENGİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, Yıl: 5, Sayı: 1: 145-162.
7. Şamil Dəlidağ, Şeirdə yeniliklər. Bakı: Nərgiz, 2003.
8. Yusif Çotuksöken. Türkce atasözleri ve deyimler. Gümüşsuyu/İstanbul, Toroslu kitablığı, 2004.
9. Даль В. Напутное. Пословицы русского народа. Москва: Художественная литература, 1984.

